

ԽՆՈՒՄ ԳԱՎԱՌԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ 1915 ԹՎԱԿԱՆԻՆ*

Էդիկ Մինասյան

Բանալի բառեր՝ Խնուսի գավառ, ինքնապաշտպանական հերոսամարտեր, Խնուս բերդ, Գարաշոպան, Գովանդուք, Հարամիկ, Քաղքիկ, Չաուրմե, Արոս, Հարք-Խնուս, Զրադացի կռիվը:

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարով ու մաքառումներով հայրուստ հազարամյակների պատմության մեջ 1915 թ. գրվեց ամենամռայլ էջը: Օսմանյան Թուրքիան՝ հանձինս երիտթուրք հանցավոր պարագլուխների, օգտվելով առաջին աշխարհամարտում ստեղծված հարմար ռազմաքաղաքական իրադրությունից, իրականացրեց նախօրոք ծրագրված ցեղասպան քաղաքականությունը՝ հայոց Մեծ եղեռնը, որին զոհ գնացին ավելի քան 1,5 մլն արևմտահայեր: Հայ ժողովուրդը, նրա հասարակական-քաղաքական ուժերը, հատկապես երեք ազգային կուսակցությունները՝ դաշնակցությունը, ինչպիսյաններն ու արմենականները, հայոց եկեղեցական կառույցները, հանկարծակի գալով, ցավոք չկարողացան արժանի կերպով դիմագրավել այդ ամենաահավոր փորձությանը:

Արևմտահայության և նրա քաղաքական ու եկեղեցական կառույցների ճակատագրական վրիպումը արդյունք էր 1908 թ. Երիտթուրքական հեղաշրջման թյուրըմբռնման: Այն ջլատեց արևմտահայության մարտական ու քաղաքական ուժերը: Ոչ միայն հասարակ ժողովուրդը, այլև հոգևոր և ազգային-քաղաքական դեկավարությունը հավատացին երիտթուրքերի կողմից առաջ քաշած ազատություն, արդարություն և հավասարություն կեղծ հեղափոխական լոզունգներին: Հեղաշրջման միջոցով և այս ապակողմնորոշիչ լոզունգներով իշխանության եկած երիտթուրք ռժրագործները կարողացան զինաթափել արևմտահայությանը ոչ միայն ռազմական առումով, ամբողջ ֆիզայությունը թողեց զենքը և անցավ խաղաղ աշխատանքի: Դժբախտաբար, երբ Թուրքիան ներքաշվեց առաջին աշխարհամարտի մեջ, համազգային թմբիրը դեռևս շատ ուժեղ էր: Ուստի պատահական չէ, որ հայոց ցեղասպանության այնպիսի նախանշաններ ու նախապատրաստություններ, ինչպիսիք էին արևմտահայության տնտեսական լիակատար քայքայումն ու գորահավաքի անվան տակ 20-45 տարեկան ամբողջ արական բնակչության հավաքումն ու ոչնչացումը չկարողացան հաղթահարել այդ մահացու թմբիրը [1]:

Բացի այդ՝ բացասական դեր խաղացին նաև հասարակության տարբեր շերտերի միջև գոյությունը ունեցող հակասություններն ու անմիաբանությունը: Ստեղծված այսպիսի իրադրության մասին է ներկայացնում դեպքերի ժամանակակից ու մասնակից, նշանավոր ազգային, պետական ու քաղաքական գործիչ Կարո Սասունին՝ նշելով. «Հայ պաշտոնական շրջանները՝ Պոլիսեն մինչև հեռավոր գավառները, հնազանդություն, համբերություն և խոհեմության հորդոր կարողացին հայ ժողովրդի գլխուն, երբ անգինվոր, շալակավոր և պարտադիր աշխատանքի բանվոր և պարեն տալով կմախք կրառնար և իր դառնությունները կհայտնեին: Եղեռնը փաստորեն կսկսեր գորահավաքի օրերեն, հայ ժողովուրդը ֆիզիկապես և բարոյապես կկոտորակվեր և սակայն կհամբերեր, կարծելով, թե դանակը դեռ ոսկորին հասած չէ: Վտանգված հայությունն այսպես կմտածեր, թե՛ կեդրոնի և թե՛ ծայրագավառներուն մեջ: Անշուշտ կային ըմբոստության կոչեր, կային

* Հոդվածն ընդունվել է 29.01.2016:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ՄՄՀ պատմության ամբիոնը:

անհնազանդ անհատներ, կային խմբակներ, որ առաջին օրեն դիմադրելու մտածումն ունեցան, սակայն ատոմք բոլորը չնչին փոքրամասնություն մը միայն կկազմեին և պատասխանատու անհատներ չէին: Վտանգը համահայկական էր, ու այդ վտանգին դեմ՝ հայության հավաքականությունը, վերից վար, խոհեմության և զգուշության քաղաքականությունը կվարեր և թուրք պետության սահմաններուն մեջ հավատարիմ քաղաքացիի պարտականությունները կկատարեր ծայրահեղ զոհողություններով» [2]:

Սակայն 1915 թ. Հայոց մեծ եղեռնի ընթացքում արևմտահայության մի հատվածը, այնուամենայնիվ, ընդվզեց թուրք ցեղասպանների դեմ՝ նրանց հակադրելով իր դարավոր դիմադրական ոգին, ընտրելով գիտակցված մահը՝ ինքնապաշտպանական դյուցազնամարտ մղեց անարգ թշնամու դեմ՝ Տարոն աշխարհից, Մուշից, Խնուսից ու Սասունից մինչև Վան, Մուսա լեռից մինչև Ուրֆա, Տրապիզոն, Պոնտոս ու Շապին Գարահիսար: Դրանք հայոց դյուցազներգության նոր էջեր էին՝ գիտակցված ընտրություն պատվավոր մահվան և տարագրության ճանապարհներին ոչնչացման միջև:

Հաճախ հարց է ծագում. ինչպե՞ս եղավ, որ 1915 թ. հայկական որոշ շրջաններ ինքնապաշտպանության դրոշ պարզեցին և գիտակցված մահվան գնացին, իսկ այլ շրջաններ անձնատուր եղան թուրքական յաթաղանին: Ինչո՞ւ հնարավոր չեղավ համակարգել և փոխօգնության կապ հաստատել ինքնապաշտպանության դիմած տարբեր շրջանների միջև: Փաստորեն, 1915 թ. արևմտահայությունը չունեւ ինքնապաշտպանության կամ ապստամբության ինքնուրույն ծրագիր: Կազմակերպական թերությունների պատճառը հենց ինքնապաշտպանության ինքնաբուխ բնույթն էր: Ակնհայտ է, որ հայերը ինքնապաշտպանության են դիմել՝ մեծ մասամբ հապճեպ արձագանքելով իրադարձություններին և նրանց գործողությունները թելադրված են եղել իրադրության սրությամբ: Այս ցավալի իրողությունը միաժամանակ ապացուցում է հայերի հասցեին թուրքական պաշտոնական քարոզչությամբ տարածվող այն մեղադրանքի անհիմն լինելը, թե իբր հայերն «անհուսալի տարր էին՝ խռովարար, ապստամբ, թիկունքից հարված հասցնելու ընդունակ»: Եթե այդ մեղադրանքը համապատասխաներ իրականությանը, ապա, նախ՝ հայերի ինքնապաշտպանությունը կլիներ ոչ թե օջախային, այլ՝ զանգվածային, երկրորդ՝ այն ավելի մեծ թվով դեպքերում հաջող ելք կունենար և չէր ավարտվի քաջամարտիկների եղեռնական կոտորածով կամ հերոսական ինքնասպանությամբ, ինչով ավարտվեցին, օրինակ, Շապին Գարահիսարի և Ուրֆայի հերոսամարտերը: Եվ երկրորդ, եթե Օսմանյան կայսրության հայ բնակչությունը պատրաստ լիներ և մտադրություն ունենար «թիկունքից հարված հասցնելու», ապա զենքի և պարտիզանական պայքարի մարտավարության հիմունքներին տիրապետող տղամարդկանց պակաս, ցավոք չէր զգացվի, և թուրքական կառավարությունն էլ այդքան հեշտությամբ չէր կարողանա եղած առաջնորդներին մի հրամանով հավաքել, աքսորել կամ կոտորել՝ չհանդիպելով ոչ մի դիմադրության: Հայերի ինքնապաշտպանության պատմությունը ցույց է տալիս, որ այնտեղ, որտեղ հայերը մնացել են առանց առաջնորդի, որտեղ չեն եղել պայքարի կոչող և պայքար կազմակերպող անհատներ, (ցավոք մեծ մասամբ այդպես է եղել), բնակչությունը կոտորվել է զրեթե առանց դիմադրության:

Ռազմական առումով, ցավոք, հերոսամարտերի մի զգալի մասն ավարտվեց պարտությամբ, որը, սակայն, երբեք չնսեմացրեց նրանց հերոսականությունն ու պատմական նշանակությունը: Այդ մասին իրադարձությունների մոտ կանգնած հայ նշանավոր պատմաբան Ա-Դոն (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան)-ը գրում է. «Սակայն եղան գյուղեր, գտնվեցին շրջաններ, որոնք լուռ գլուխ չծռեցին դահճի առաջ, որոնք բողոքեցին, ըմբոստացան և փարելով զենքին, դիմադրեցին տաճկական յաթաղանին: Ճիշտ է, կռիվը անհավասար էր, ուժերը անհամապատասխան և շատերը զենք վերցնողներից

նույնպես ընկան, բայց քաջաբար, ընկան հարվածելով թշնամուն, ընկան փրկելով ցեղի անունը, դրա հետ նաև նրա գոյությունը»։ [3]

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին 1914 թ. Խնուսի գավառը վարչականորեն մտնում էր Էրզրումի (Կարին) նահանգի մեջ։ Գավառի 33 հայկական գյուղերում (այլ տվյալներով 35-38) ընդհանուր առմամբ ապրում էր 26 հազար հայ։ Առավել խոշոր գյուղերն էին Գարաշոբանը (3 հազար մարդ), Գարաքյուփրին (1,5 հազար մարդ), Խոզլին (1,9 հազար մարդ), Գովանդուկը (1,5 հազար մարդ), Հարամիկը (1,5 հազար մարդ), Չաուրման (Չևիրմե) (1,8 հազար մարդ), Գոպալը (1,4 հազար մարդ), Արոսը (1,2 հազար մարդ), Խալչաուշը (Խաչալույս)-1,1 հազար մարդ, Քաղքիկը (1,1 հազար մարդ)։ Հայաբնակ էր նաև գավառակենտրոնը՝ Խնուս բերդաքաղաքը (3,1 հազար մարդ) [4]։

Առաջին աշխարհամարտի սկսվելուց անմիջապես հետո ամբողջ արևմտահայության նման նրա մի մասը կազմող Խնուսի գավառի հայության դրությունն սկսեց օրեցօր վատանալ։ Զորակոչը, թալանն ու տարբեր տեսակի բռնությունները հայ ժողովրդի համար ստեղծել էին անտանելի և անհանդուրժող դրություն։

Համիդեական քրդական հեծելազորքը կենտրոնացավ Խնուս Բերդ, Գարաշոբան, Գովանդուկ, Հարամիկ և Չաուրմե հայկական գյուղավանների մեջ, որոնք կառավարության կողմից պարտավորվեցին մոտակա հայ գյուղերի մասնակցությամբ պարենավորել նրանց։ Բարեբախտաբար կարճ ժամանակ անց սրանք փոխադրվեցին Կարին-Բասեն-Ալաշկերտ ռազմաձևկատ։ Բացի զորագնդին տված հարկերից՝ հայ բնակչությունը պարտավոր էր տալ նաև «Թեքելիֆի Հարպիե» պատերազմի հարկատրանքի պետական պարտադիր փոխառություն, որով հայ բնակչությունը պարտավոր էր իրենից պահանջված ամեն ինչ տալ պետությանը, այդ թվում, եզից, կովից ու ոչխարից բացի, ցորեն, գարի, խոտ անգամ ձեթ ու ձրագ։ Այս ամենի դիմաց հարկահավաք պաշտոնյան տրամադրում էր հասարակ թուղթ, որը իրենից որևէ արժեք չէր ներկայացնում [5]։

1914 թ. դեկտեմբերին կազմվում են բեռնակիր գնդեր, որոնց մեջ բռնությամբ ներառում են նաև հայ կանանց, որոնք շալակով բեռ էին կրում մինչև Կարին, Բասեն և Ալաշկերտ։ Նրանցից շատերը գոհ զնացին ծնունդ բերն ու ցրտին, ոմանք էլ սովածությանն ու համաճարակին [6]։ Ինչպես վկայում է թուրքական բանակում զորակոչի ենթարկված, այդ բանակի զինվոր, տասնապետ Հարամիկ գյուղից Եղիշե Մելիքյանը «դեկտեմբեր-հունվար ամիսներին հայ զինվորներին թուրք հրամանատարները զինաթափ արեցին և ուղարկեցին «Դև Բոյնի» խրամատների ճանապարհները նորոգելու աշխատանքներին, որտեղից նրան հաջողվում է փախչել և թաքնվել հայրենի Խնուսում» [7]։ Նույն Մելիքյանը նկարագրում է Խնուսի հայերի վիճակի օրոքստօրե ծանրացումը հատկապես այն բանից հետո, երբ 1914թ. աշնանը Զուխուրա Մուսա բեյը իր 20 հազարանոց հրոսակներով Բուլանուխի վրայով Խնուս եկավ՝ Բասենի ձակատ գնալու համար։ Սակայն նա իր ճանապարհի վրայի Խնուսի հայկական գյուղերը սարսափի ու թալանի ենթարկեց և 700 հեծյալներով մեկ շաբաթ Հարամիկ գյուղում մնալով նոր տանջանքներ ու տառապանքներ պատճառեց գյուղացիներին ու գյուղի ռես Տերտերոջ Արշակի (որը գյուղից բացակայում էր) եղբորը Գարեգինին սարսափելի գանակոծման ենթարկել տվեց [8]։ Այդ օրերին տառապանքի ենթարկված Խնուսի հայ բնակչության ծանր վիճակի մասին ահա թե ինչ է գրում Խնուսի հոգևոր առաջնորդ Աբգար վարդապետ Յոթնեղբայրյանը Կ.Պոլսի Հայոց ազգային Պատրիարքարան ուղարկած, 1914թ. հոկտեմբերի 10-ով թվագրված իր գեկույցում. «Կրակի գծին մերձավոր հայ ազգաբնակչությունը պետք ունի գերմարդկային համբերության այս անտանելի տառապանքին։ Այսօր որոշված է 50 քյուրտ հեծելազորք ղրկել վիճակիս Գոպալ գյուղը

խուզարկելու համար... կրգգամ թե առանց իրական փաստի, ինչ աի ու սարսափի պիտի մատնվին խեղճ գյուղացիները:

... Վերջապես կապրինք տազնապալի օրեր և շվարած ենք, թե ինչպես և ինչով մխիթարվենք անստուգության մեջ տվայտող հայ ժողովուրդը»[9]:

Խնուսի հայ բնակչության վիճակը առավել ծանրացավ այն բանից հետո, երբ 1917թ. փետրվարին Մուսա բեյի համիդեականներին փոխարինեց Բաղդատի արաբական զորաբանակը, որը եկել էր Խնուսի վրայով Դուբաղ՝ ռազմաճակատ մեկնելու: Սկզբում նրանք լավ վերաբերմունք ունեին հայերի հանդեպ, սակայն պարտությունից հետո, երբ նահանջեցին, ծմբան ցրտերին լցվելով Խնուսի հայկական գյուղերը, սկսեցին սոսկալի հալածանքներ կիրառել հայերի հանդեպ: Նույն կերպ Ալաշկերտի և Մանազկերտի քրդերը, ռուսական բանակի առաջխաղացումից փախչելով, Խնուս էին լցվում և կատարյալ պատուհաս դառնում հայկական գյուղերի համար[10]: «Հայը իր սեփական տունեն դուրս կհանվեր և թուրք ու քուրդ գաղթականները կտեղավորվեին: Եկող գաղթականները կապրեին հայու հացով ու ջրով,- գրում է Ե.Մելիքյանը»[11]:

Թուրքական իշխանությունները, ծրագրելով խնուսահայության ոչնչացումը, գլխավոր դերում նախատեսել էին քրդերին՝ Համիդեի գնդերին և քրդական հրոսակախմբերին: Հայտնի է, որ Խնուսի գավառը և նրա հարակից շրջանները քրդական խոշոր ցեղերի բնակավայրերից էին: Ջարդերի ընթացքում քրդերին անմիջականորեն աջակցելու էին թուրքական ոստիկանությունն ու ժանդարմերիան: Եղիշե Մելիքյանը իր «Խնուսի տեղահանությունը և դիմադրությունները» հոդվածում թվարկում է խնուսահայության ջարդերի դեկավար ու մասնակից քուրդ աշիրեթներին[12]: Խնուսահայության ջարդի դեկավարներից նա առանձնացնում է Գայմագամ Թահիր բեյին, Բիթլիսի Ալի աղային, Հաճի Իսաֆ էֆենդուն, Նուրատին բեյին, Մուհատին բեյին, Մահմուտ աղայի տղային՝ Շաքրիին, Ֆրգա Գումանտան Հաճի Համտի բեյին, Քեաթիպ Միրզային, Խնուսի Խատիին, Խոլիասարի Շեյխ Սայիդ Էֆենդուն, Խաղթա Շեյխ Մուրադի տղային՝ Նուրիին: Իսկ ջարդին մասնակցելու մեղսակից քուրդ ցեղապետներից առանձնացնում է Ջիբրանցի աշիրեթից՝ Ֆեյզի բեյի տղաներին ու թոռներին, Մելիմ բեյին, Ազմային, Սատի տղային ու նրա գավակներին, Բըլըքցիներից՝ ավագակապետ Շահո-Խալոյի տղաներին՝ Թաժոյին, Համզոյին, Օզմանի Ալիին ու Նատոյին: Ջըրըքցի աշիրեթներց՝ Խուլիխան բեյին ու իր տղաներին՝ Ուտոյին ու Սոռոյին: Հասանցիներից՝ Գուպալի Ուսուֆ աղայի տղային՝ Ֆեզլիին և ուրիշների[13]:

Փաստորեն, հիմնականում խնուսահայության կոտորածի դեկավարներն ու մասնակիցները եղել են քուրդ ցեղապետները՝ իրենց ընտանիքներով: Ինչպես ամենուրեք, հայերի հնարավոր դիմադրությունը կանխելու նպատակով ջարդերից առաջ երիտթուրք իշխանությունների հրամանով 1915թ. մարտի սկզբներին տեղի հայության առաջնորդներն ու նրանց մեջ հեղինակություն վայելող առավել նշանավոր մարդիկ ձերբակալվեցին, որով գլխատվեց խնուսահայությունը: Խնուս բերդաքաղաքում և տարբեր գյուղերում ձերբակալվեցին 150 նշանավոր հայեր, որոնց թվում առաջնորդարանի քարտուղար՝ Կարապետ Մալխասյանը, Արոս գյուղի վարժապետ, Էջմիածնի Գևորգյան ձեմարանի շրջանավարտ Հրաչյա Ղևոնդյանը՝ քրդերեն այբուբենի և քերականության հեղինակը, Խալո-Մելքոնի տղա Վահանը, Հովհաննես Շահմուրադյանը, Իվան Միմոնյանը, Սկո-Հովոյի Սուքիասն ու Արշակը, Քրմոյան Արամը, Փալանջյան Գևորգը, Խաղխազյան Ավետիս աղան և նրա մեծ տղան՝ Արսենը, Անթոյան Մուշեղ աղան, Ալեքսան Էֆենդին և իր տղան՝ Կնյազը, Հարամիկցի Մուրադյան Հակոբի տղան՝ Տիգրանը, Միերի Խուրշուդը, Բերդեցիներ՝ Միքայելյան Մեսրոպը, Մոկլոզյան Միսակը, Ճուրթ

Սարգիսը և ուրիշներ: Նրանց մեծ մասը դաշնակցական էր[14]: 4 օր խնուսում բանտարկվելուց հետո, նրանք չեթեների և ժանդարմների հսկողությամբ շղթայակապ տարվում են իբրև Կարին՝ դատվելու: Իրականում խնուսահայության ղեկավարությունը տարվել էր Դերջան-Երզնկա ճանապարհի վրա գտնվող Սանսար-Դարա Կիրճը (Շողալարի ծոր) և ոչնչացվել[15]:

Հայտնի է, որ պատերազմի մեջ մտնելուց 1914թ. դեկտեմբեր-1915թ. հունվար ամիսներին՝ կարճ ժամանակ անց, Թուրքիան կրեց իր առաջին խոշոր պարտությունը Սարիղամիշի ճակատամարտում: Վախենալով, որ ռազմաճակատի գծին մոտ գտնվող խնուսի գավառը կարող է գրավել հարձակվող ռուսական զորքերի կողմից և իրենց չի հաջողվի ոչնչացնել տեղի հայությանը, թուրքական իշխանություններն այստեղ զգալիորեն ավելի շուտ սկսեցին ցեղասպանության ծրագրի իրականացումը: Նույնպիսի շտապողականությամբ և օպերատիվությամբ նրանք գործում էին նաև մերձակատային մյուս շրջաններում[16]: Թուրք և քուրդ ցեղասպանների կողմից խնուսի գավառի հայության ոչնչացումը իրականացվեց 1915 թ. մայիսի սկզբին մի քանի օրերի ընթացքում: Սակայն բոլոր վայրերում չէ, որ թուրք-քրդական ուժերը իրենց սև գործը կարողացան կատարել հեշտությամբ ու անարգել: Մի շարք գյուղերում տեղի ունեցան ինքնապաշտպանական հերոսամարտեր, որոնց արդյունքում ջարդարարները կրեցին զգալի կորուստներ, իսկ բնակչության մի զգալի մասն էլ կարողացավ փրկվել: Հարկավոր է նշել, որ ընդհանուր առմամբ խնուսի գավառը բավականին լավ էր նախապատրաստված ինքնապաշտպանությանը, քանի որ հայ ազգային, քաղաքական կուսակցությունները և մասնավորապես ՀՅԴ-ն տասնամյակներ շարունակ տևական աշխատանք էր կատարել այստեղ: Չպետք է մոռանալ, որ գավառը գտնվում էր Արևմտյան Հայաստանի 3 առավել հայաշատ՝ Վանի, Բաղեշի (Բիթլիս) և Կարինի (Էրզրում) նահանգների սահմանագլխին և ռուսահայաստանից դեպի երկիր գեների, զինամթերքի և ֆիդայիների տեղափոխման կարևորագույն հանգրվաններից մեկն էր[17]: Սակայն այդ ամենով հանդերձ, ըստ Եղիշե Մելիքյանի լայնածավալ և հաջող ինքնապաշտպանություն, այնուամենայնիվ, չստացվեց[18]: Նա հետևյալ կերպ է դա բացատրում. «Ընդհանուր հոգեբանությունն այն էր, թե ռուսը շուտով պիտի գրավեր խնուսը: Այս հոգեբանության հետևանքով հայերը որևէ լուրջ պատրաստություն չտեսան ապստամբության կամ ինքնապաշտպանության համար: Մասնակի պատրաստություններ կային միայն քանի մը գլխավոր գյուղականներու մեջ...»[19]: Բացի այդ, ինչպես վկայում է Եղիշե Մելիքյանը, խնուսից մի քանի ազդեցիկ քուրդ ցեղապետեր խնուսահայությանը հավաստիացրել էին, որ եթե իշխանությունները ձեռնարկեն հայերի կոտորած, ապա իրենք պարտավոր են պաշտպանել նրանց: Հայերը ևս պարտավորվեցին պաշտպանել քրդերին, երբ ռուսները գրավեն խնուսը: Սակայն ռուսական հրամանատարությունը դադարեցրեց իր զորքերի առաջխաղացումը, և իրադրությունը կտրուկ փոխվեց: Հայերին «պաշտպանող» քուրդ ցեղապետերը, անշուշտ, թուրք կառավարության հրահանգով, օգտվելով առիթից, փոխեցին իրենց որոշումը, մոռացան իրենց խոստումը և սկսեցին համագործակցել իշխանությունների հետ՝ նպատակ ունենալով մասնակցել տեղի հայ բնակչության կոտորածին և ունեցվածքի թալանին[20]:

Գավառում ջարդերն սկսվեցին 1915թ. մայիսի 1-ին: Քրդական Համիդիե հեծելազնիների և քրդական հրոսակախմբերի հարձակման առաջին թիրախները դարձան Գովանդուկ (Կովնդուկ), Սալվորի (Սարվուլի) և Խրըմխայա (Կրըմկայա) գյուղերը:

Գովանդուկի, Սալվորի և Խրըմխայա գյուղերի ինքնապաշտպանական մարտերը: 1915թ. մայիսի 1-ին Գովանդուկ գյուղ ներխուժեցին քրդական հեծյալ ջոկատն ու շրջա-

կան քրդական գյուղերի խուժանը: Գյուղը բաղկացած էր 120 տուն հայ բնակիչներից[21]: Քրդական համիդեական հեծյալները սկզբում իբրև հյուրեր իջևանեցին գյուղի հայկական տներում, ապա, հանկարծակիի բերելով բնակչությանը, սկսեցին ջարդն ու թալանը: Նույն պահին նրանց միացավ մերձակայքում գտնվող քրդական խուժանը: Այս ամենը տեսնելով՝ հայ գյուղացիների զինված խումբը փորձառու հայրուկների՝ դաշնակցականներ Միերի Դավթի, Համազասպ Մալխասյանի և հնչակյան Ալեքսանդրի գլխավորությամբ, գյուղում դիրքեր բռնելով, օրհասական կռիվ մղեց թշնամու դեմ՝ ստիպելով նրան փախուստի դիմել: Թշնամու նահանջից օգտվելով՝ զինյալ փոքր խմբի պաշտպանությամբ գյուղի անգն բնակչությունը կարողացավ փախչել հարևան Գարաչոբան գյուղավանդ, որը խնուս բերդաքաղաքից հետո գավառի ամենախոշոր բնակավայրն էր, որտեղ նստում էր Նահիեի՝ (գյուղախմբի կենտրոնի) մյուրդիորը՝ նրա պաշտպանությունը հայցելով[22]:

Նահանջող թշնամին, նկատելով, որ գյուղը դատարկվել է, վերադառնալով, վճռական հարձակում ձեռնարկեց, որի արդյունքում գրավեց գյուղի մի մասը: Սակայն հայ մարտիկների խումբը կռիվը շարունակեց մինչև ուշ երեկո՝ հնարավորություն տալով մթի պայմաններում բնակչության մի մասին իրենց հետ միասին բարձրանալու Գոգալ Պապա լեռը: Այստեղից էլ նրանց միացած բազում հայրենակիցների հետ որոշեցին անցնել ռազմաճակատի ռուսական գիծը[23]: Նույնը կրկնվեց նաև Սալվորի փոքրիկ գյուղում, որը բաղկացած էր 30 տուն հայերից[24]: Նույն օրը Համսի բեյի քրդական համիդեական հեծելազունող քրդական խուժանի հետ հարձակվեց Սալվորի հայկական գյուղի վրա: Այստեղ ևս մի խումբ հայ ինքնապաշտպաններ՝ գյուղացիների զինյալ խումբը, հերոսաբար կռվելով, լուրջ դիմադրություն ցույց տվեց թշնամուն՝ դիմագրավելով հակառակորդին այնքան ժամանակ, մինչև որ անգն բնակչությունը կարողացավ հեռանալ Գարաչոբան: Միայն դրանից հետո նրանք նահանջեցին, իսկ գյուղը ենթարկվեց թալանի[25]:

Մայիսի 2-ին նույն բախտին արժանացավ Խրըմխայա (Խրըմխայա) գյուղը, որը բաղկացած էր 45 տուն հայ և 5 տուն քրդերից[26]: Գյուղը ենթարկվեց վերոնշյալ Համսի բեյի համիդեական հեծելազնդի հարձակման: Անգն ժողովուրդը, հանկարծակի գալով, փախուստի դիմեց, մինչև գյուղացիներից կազմված զինված խումբը, կռվելով թշնամու դեմ, ապահովվեց Գարաչոբան տանող ձորանցքի ճանապարհի անվտանգությունը, որն էլ հնարավորություն տվեց փախչող ժողովրդին ապաստանելու Գարաչոբանում: Գյուղում մնացողները ենթարկվեցին կոտորածի, իսկ գույքն ու ունեցվածքը թալանվեց: Զինված խումբը բարձրացավ Գոգալ Պապա լեռը՝ միանալով այնտեղ հավաքված խմբին[27]:

Գարաչոբանի (Կարաչոբան, Խարաչոբան) և Գոպալի (Կոբալ, Գոբալան) ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը: Առավել ծանր դիմադրական մարտեր տեղի ունեցան Գարաչոբանում, որը խնուս գավառի հայաբնակ գյուղերից ամենամեծն էր, ուներ 220 տուն հայեր, բազմամարդ էր և նյութական նախանձելի վիճակով գյուղավան էր[28]: Երիտթուրքական իշխանությունները, հաշվի առնելով այստեղ ապաստանած հայերի թիվը և հնարավոր ուժեղ դիմադրությունը, կենտրոնացնում են մեծ քանակությամբ ուժեր[29]: 1915թ. մայիսի 2-ին Գարաչոբանի մյուրդիոր այստեղ հրավիրեց Օսման չաուշի գլխավորած մի դասակ՝ ժանդարմներով ու հեռագրատան պաշտոնյաներով, ինչպես նաև քուրդ ցեղապետների առաջնորդներ Մոռոյի և Սևտինի ղեկավարած չեթեններին՝ իրականացնելով Գարաչոբանի հայության կոտորածի և թալանի ծրագիրը: Շրջակա հայ գյուղերի դեպքերը պատրվակ բռնելով՝ մյուրդիոր իր մոտ հրավիրեց նաև Հազրոյի տղաներին՝ Իսրայելին, որը գյուղի մյուրդիորն էր եղել, Գասպարին, Կիրակոսին

ու Զաքարյան Եղիշեին և առաջարկեց պաշտպանել նրանց՝ ակնկալելով մեծաքանակ գումարի տիրանալը[30]:

Եղիշե Զաքարյանին հաջողվեց ճարպկորեն մյուսիքի մոտից դուրս գալ և փախչելով՝ միանալ Տերտերոջ Սիմոնի ղեկավարությամբ զինված ու կռվին պատրաստ խմբին, որի մեջ էին նաև հայտնի կռվողներ Համազասպը, Շապուհը, Բուդաղի Տիգրանը և ուրիշներ: Մյուսիքը առաջարկեց Իսրայելին խոսել ու համոզել հայերին զինաթափ լինել և հանձնվել իր պաշտպանությանը, ինչպես Իսրայելը իր ընտանիքի հետ: Դիմադրության փորձերի դեպքում սպառնում էր աղետալի հետևանքներով բնաջնջել հայ բնակչությանը՝ օրինակ բերելով այն գյուղերը, որտեղ փորձել են դիմադրել: Մի կողմից՝ նա համոզում էր հայերին զինաթափ լինելու, մույս կողմից՝ գաղտնի հրահանգում էր քրդական համիդետական հեծելազնդին պաշարելու գյուղը[31]:

Մայիսի 2-ի կեսօրին քրդական հեծելազունն ու խուժանը հարձակվեցին Գարաչոբանի վրա: Առաջին գրոհը հայերը հետ մղեցին՝ թշնամուն պատճառելով ծանր կորուստներ: Կորցնելով 59 հոգի՝ թշնամին նահանջում է: Մյուսիքը և Օսման չաուշը, տեսնելով քրդերի պարտությունը և գետնին փռված դիակները, խիստ զայրանալով, տեղն ու տեղը սպանեցին Հազրո Իսրայելին ու նրա եղբայրներին, ինչպես նաև նրանց մոտ ապաստանած բոլոր անգեն հայերին, իսկ Մոռոյին և Սևտինին մորից հրահանգեցին կոտորել բոլոր հայերին[32]:

Թշնամու նոր հարձակումով կռիվը վերսկսվեց: Սակայն հայերին հաջողվեց հետ մղել թշնամու բոլոր գրոհները և ապահովել անգեն բնակչության անցումը Գոգալ Պապա լեռը: «Թշնամին, միշտ զիրենք հալածելով, կը հետեւի իրենց: Սակայն, զինելա խումբը, միշտ կռուելով, հերոսական ճիգերով՝ կարգիլ է թշնամին հասնելու անգեն ժողովուրդին,- գրում է Եղիշե Մելիքյանը»[33]: Միայն Սիմոն Տեր-Հովհաննիսյանը իր 25 հոգանոց խմբով սպանեց 25-ից ավելի քրդերի և թշնամուց խլեց 5 հրացան[34]: Նրա խմբից 18 հոգին, բաժանվելով անցան Գրզըլ-Բարա գյուղը, որտեղ շրջապատվեցին քրդերի կողմից: Այստեղ 3 օրվա ինքնապաշտպանության արդյունքում նրանց հաջողվեց 2 քրդերի սպանելով անվնաս հասնել Մանազկերտ և միանալ ռուսական բանակին[35]: Այսպիսով՝ թուրքական և քրդական երկրորդ գրոհը նույնպես հետ մղվեց: Սակայն գենքի և զինամթերքի պակասը հարկադրեց խնուսահայությանը նահանջելու: Զինյալ հայկական խումբը նահանջելիս Գոգալ գյուղի մոտ նոր համալրում ստացավ: Նրանց միացավ գոպալցիների զինված խումբը, Տեր-Ավետիսի տղաների՝ Սեդրակի, Միսակի և Կարապետի տղայի՝ Մովսեսի ղեկավարությամբ: Նրանց հետ էին նաև Գորգմազյան Նազար աղայի տղաները՝ Արամն ու Տիգրանը:

Խումբը Գոպալից Տոբախան-Քեշիշյան գյուղերի վրայով անցնելիս հանդիպեց Խալիլ բեյի հետնապահ ջոկատին, որի հետ կռվի ընթացքում սպանվեց Գովանդուկի ռես Միերի տղան՝ Դավիթը: Նա, լինելով հին հեղափոխական, 101 տարվա դատավաճառով Կարին էր բանտարկվել և ազատ էր արձակվել 1908թ. սահմանադրությամբ[36]:

Զինյալ խումբը, Արածանի գետի ափին հասնելով, տեսնելով հորդառատ գետը, ծառերից լաստեր պատրաստեց և դրանց կառչած, ոմանք էլ լողալով անցան գետը՝ առանց արկածներից զերծ մնալու: Փրկվածները, դիմելով ռուսական զինվորական ղեկավարությանը, հանձնվեցին նրանց: Ինչպես մնացած դեպքերում, այս անգամ ևս Գարաչոբանի հայության շարժական և անշարժ գույքը թալանվեց: Խնուսի շրջանի Գարաչոբան գյուղի վիճակային փոխանորդ Կարապետ քահանա Տեր-Հովհաննիսյանի տված տեղեկության համաձայն՝ 15 հոգանոց խմբով նա ևս դիմել է ինքնապաշտպանության: Դա տեղի է ունեցել այն բանից հետո, երբ իր աչքերով կարդացել է գյուղի մյուսիքին ուղարկված հեռագիրը, որտեղ ասված էր. «Տերութենէն հրամայուած է, որ հայերը բոլոր

ինչքը և կին ու աղջիկները խլամին կը պատկանին: Կոտորոցն է՝ հայերը և ռուս բանակի առջևէն մի փախչիք, այլապէս դուք ևս հայերու պէս պիտի կոտորուիք»[37]:

Հեռագիրը կարդալուց անմիջապէս հետո նա կանչեց բոլոր գյուղացիներին, այդ թվում մյուս գյուղերից այստեղ ապաստանած մարդկանց և դրութիւնը պարզելով՝ հորդորեց դիմել ինքնապաշտպանության, մինչև որ հնարավորություն ստեղծվի Մանագկերտ փախչելու, ռուսական զորքին միանալու: Կարապետ քահանա Տեր-Հովհաննիսյանը նկարագրում, է, թե ինչպէս ինքնապաշտպանության դիմելով՝ 15 հոգու գլուխն անցած, զինված, պատռելով քրդերի շղթան, գյուղից դուրս գալով, Դերըկ գյուղի մոտ միացավ իր եղբոր Սիմոն Տեր-Հովհաննիսյանի խմբին, ապա ռուսական բանակի կազմում մասնակցեց ռուս-թուրքական պատերազմին: Միայն Դերըկի մոտ նրանք 500-ի չափ քրդեր կոտորեցին, ապա ռուսների հետ միասին մտան Մանագկերտ: 1915թ. հուլիսյան նահանջի ժամանակ նրանք ապաստանեցին Կարսի բերդում, ուր մնացին մինչև փետրվարի 18-ը, ապա, միանալով խնուսցիներին, մտան 6-րդ կամավորական զնդի մեջ, մասնակցեցին էրզրումի գրավմանը՝ տալով 3 զոհեր[38]: Խնուսի վերստին գրավման ժամանակ ողջ մնացած զարաչոբանցիները գյուղ վերադարձան իրենց ընտանիքները փնտրելու, սակայն, չգտնելով, այնտեղ հիմք դրին 20-ի չափ նոր տների՝ ամուսնանալով գաղթական խնուսցիների հետ:

Գոպալի (Կոբալ) գյուղի ինքնապաշտպանությունը

Մայիսի 3-ին Խնուսի ծայրագավառի գյուղերից (65 տուն՝ 200-ի չափ հայ և 20 տուն քուրդ բնակչություն) ունեցող Գոպալի (Կոբալ, Գոբալան) վրա հարձակվեցին Խալիլի դեկավարած քրդական հեծելազորը: Գյուղացիների մի մասը, փախչելով, ապաստանեց հասանանցի աշիրեթ Աճամ-օղլի Յուսուֆ աղայի տղաների՝ Պապայի և Ռաշիդ աղայի գյուղերը, որոնք խոստացել էին ապահովել հայերի անվտանգությունը: Վերապարծների՝ Գոպալ գյուղի բնակիչներ Շարո Նազարյանի, Սիմոն Մխիթարյանի, Հարություն Սերովբյանի և Վահան Սարգսյանի վկայություններից պարզվում է, որ Գոպալ գյուղի հայ բնակչությունը, ենթարկվելով քուրդ Խալիլ թեկի ձիավորների հարձակումներին և կոտորածներին, փախուստի դիմելով, ապաստանել է Տորախան գյուղը՝ թուրք Բաբա Թոսունի պաշտպանության ներքո: Վերջինս պաշտպանում է հայերին, սակայն թուրքական կառավարությունը, այս բանը իմանալով, ցանկանում է Բաբային պատժել: Վերջինս փախչում է գյուղից[39]: Բնակչության մի մասին կոտորելով՝ մյուս մասը միացավ հայերի զինված խմբին, որի օգնությամբ հասավ ռազմաճակատի ռուսական զօին: Ըստ վերապարծ Շարո Նազարյանի՝ «Գոպալ գյուղի և շրջանի մի քանի հայկական գյուղերի կանանց ու երեխաների մեծամասնությունը կոտորումից ազատեց տորախանցի Շամիլի որդի Բարեն, ազգությամբ տաճիկ: Տաճիկ կառավարությունը այս լսելով՝ մահվան պատիժ նշանակեց, բայց փախավ Տաճկաստանի խորքերը, իսկ մենք գնացինք դեպի ռուսները, որոնք արդեն գրավել էին մեր շրջանը»[40]:

Գոպալ գյուղացիների զինված խումբը՝ Տեր Ավետիսի տղաների՝ Սեդրակի, Միսակի և Մովսեսի դեկավարությամբ, կռվելով քրդական հեծելազնդերի դեմ և մեծ կորուստներ պատճառելով նրանց, ապահովեց անգնե բնակչության անվտանգ անցումը դեպի Գոպալ Պապա լեռը, ապա վերջում կռվելով միացավ Գարաչոբանի և Գովանդուկի խմբերին: Նրանք, միասին անցնելով ռուսական գիծը, ծառայության անցան հայ կամավորական խմբերում[41]: Գոպալ գյուղից մեկ ուրիշ խումբ ևս՝ Գորգմազյան Նազար աղան և նրա տղաներ Տիգրանը և Արամը, դիմադրելով թշնամուն, կռվելով, անցան ռուսական գիծն ու ազատվեցին քրդական հեծելազորի հետապնդումներից[42]:

Գարաքեուփի (Կարաքեուփի) գյուղի ինքնապաշտպանական մարտերը

Մայիսի 4-ին 150 տներից բաղկացած Գարաքեուփի գյուղի վրա հարձակվեցին հասանանցի աշիրեթապետերից Իկիթի Ուսուֆ աղան և խալըթ բեյը իրենց հեծյալներով: Շուտով նրանց միացավ մոտակա քրդական գյուղերից եկած խուժանը: Անգեն ժողովրդի մի մասը փախչելով ապաստանեց Գարաչոպանում (Կարաչոբան), իսկ մյուս մասն էլ՝ խառնը գյուղի շէխերին բարեկամ ընտանիքները, հանգրվանեցին նրանց մոտ: Լաքբուդաղ գյուղի չերքեզների բարեկամ ընտանիքներն էլ եկան նրանց մոտ[43]: Իսկ հայերի գինյալ խումբը գարաքուփեցիներ Շապուհի, Սիմո-Գբոյի և Բուդաղի Տիգրանի ղեկավարությամբ, ջախջախիչ հակահարվածով ետ շարտեց թշնամուն՝ պատճառելով զգալի կորուստներ: Անպաշտպան բնակչության մի մասի հետ խումբը կռվելով կարողացավ բարձրանալ Գոգալ Պապա լեռը: Գարաքուփեցի Ղավիթ Մուրադյանը ևս կռվելով գյուղից դուրս եկավ, սակայն ընտանիքին փնտրելու համար գյուղ վերադառնալիս սպանվեց: Բուդաղի Տիգրանը, բաժանվելով իր ընկերներից, վերադարձավ գյուղ, որը ավերակ ու ամայի գտնելով՝ անցավ Խոզլու գյուղ, որտեղ, քրդերից մի քանիսին սպանելով, ընկերների հետ փորձեց անցնել Գոգալ Պապա լեռը[44], հերոսաբար կռվի բռնվեց, սակայն Բուռնազ գյուղում քրդերի կողմից նկատվելով և մինչև վերջ թշնամուն բազմաթիվ զոհեր պատճառելով՝ սպանվեց: Բարբարոս թշնամին, կրակի տալով դիրքի վերածած նրա տունը, հրո ճարակ դարձրեց: Ռուսական բանակի առաջխաղացումով չերքեզները գաղթեցին Խնուսից՝ իրենց հետ տանելով իրենց մոտ ապաստանած հայերին: Փաստորեն, Գարաքուփին մեկ օրվա մեջ իսկական ինքնապաշտպանական հերոսամարտ մղեց, սակայն բնակչության մի մասը կոտորվեց, գյուղը թալանվեց ու ամայացավ[45], բայց մի մասն էլ փրկվեց:

Ղուման (Տուման), Մարուֆ և Շաբաղին գյուղերի հայ բնակչության ջարդն ու դրմադրական կռիվները

Նույն օրը՝ մայիսի 4-ին, Ղուման, (բաղկացած էր 70 տներից, որից 60-ը հայեր էին, իսկ 10-ը քրդեր) Մարուֆ (45 տուն հայ բնակչությամբ) և Շաբաղին (50 հայ տուն) գյուղերի վրա հարձակվեցին քրդական աշիրեթապետերից Ղումանի Շահո-Խալոյի տղաների՝ Թաժտոյի, Համզոյի և եղբոր Մոստկոյի ու Ալիի հեծելազորն ու շրջանի քրդական խուժանը: Այս երեք գյուղերից միայն Ղումանի մեջ Մուղդատ անունով մի հայ կտրիճ երիտասարդ, իր տան մեջ դիրք բռնելով, հերոսաբար կռվեց թշնամու դեմ 10-ից 12 հոգու սպանեց: Թշնամին, չկարողանալով գրավել անխոցելի համարվող դիրքը, տունը կրակի տվեց: Տան հետ միասին այրվեց հերոս քաջորդին: Ջարդերից ազատվողների մի մասը փախել էր Քաղքիկ գյուղ, իսկ մյուս մասն էլ՝ Հարամիկ, որտեղ պատմել էին նշյալ գյուղերի ջարդի ու թալանի մասին:

Աղջամելիք (Խաչամելիք), Բուռնազ (Պուռնազ), Խըռթ (Խըրթ, Հերթ), Ենիգեղ (Ենիքոյ), Եղրդլու (Հել-Հելի) Գասպարի գեղ գյուղերի կոտորածը:

Մայիսի 5-ին 30 հայկական տներից բաղկացած Աղջամելիք գյուղը, պաշարվելով հասանանցի աշիրեթի քրդերի կողմից, ահավոր ջարդերի ենթարկվեց: Պաշարումը այնքան հանկարծակի եղավ, որ գրեթե ոչ ոքի չհաջողվեց ազատվել[46]: Հայերը սպանվեցին իրենց տների դռների առջև: Դիակների տակից ազատված վիրավոր հայ գյուղացիներից մեկը, Հարամիկ գալով, նկարագրեց գազանացած քրդերի վայրագությունները, թե ինչպես սրերով, կացիններով, եղաններով ու գերանդիներով զինված խողխողեցին անգեն հայ ծերերին ու երիտասարդներին, կանանց ու տղամարդկանց, մայրերին ու մանուկներին, թալանեցին ու ավերեցին ամբողջ գյուղը[47]:

Մայիսի 5-ին Բուռնագի վրա, որը բաղկացած էր 5 տներից, հարձակվեցին Գունդուզայի և Դատավերանի քրդերը՝ մի կողմից, իսկ մյուս կողմից՝ հասանանցի աշիրեթներից Աբդլ Մեջիտը, իր համիդական զորքով, որը ռուսական բանակից պարտվելով, փախել էր ու եկել խնուս։ Նրա զորաբանակը տեղադրված էր Ջեռնակ լեռան վրա, բռնել էր Ջեռնակի կիրճը։ Ջարդերից առաջ ևս նա ահ ու սարսափ էր տարածում խնուսի և Բուլանուխի հայերի վրա։ Դեռևս ջարդերի նախօրյակին Աբդլ Մեջիդի ցուցումով Հարամիկից Շահվալտի Սամսոն Մշկան աղայի հանքում նրա քուրդ հեծյալները սպանեցին աղային և տիրեցին հանքին։ Բուռնագի վրա հարձակման ժամանակ Աբդլ Մեջիտի հեծյալներն ու Գունդուզայի և Դատավերանի քրդերը լավագույն պատառի համար թալանի բաժանման ժամանակ իրար դեմ կռիվ սկսեցին, որից օգտվելով գյուղի հայության մի մասը փախավ Գարաշոբան, իսկ մյուսները ապաստանեցին խուզլու գյուղում[48]։

Մայիսի 6-ին խրճթ (բաղկացած 40 տներից, որի կեսը հայ էր, մյուս կեսը՝ քուրդ), Ենիգեդ (50 տուն հայ բնակչություն), Եղորդու (5 հայ տնից բաղկացած) գյուղերը ևս հարձակման ենթարկվեցին զինված քրդերի կողմից և անխնա կոտորվեցին[49]։ Թալանեցին տնային գույքը, ամբողջ ունեցվածքը՝ անասունների հետ միասին։ Ջարդերից մազապուրծ փրկված գյուղի հայերի մի մասը հասավ խոզլու, իսկ մյուս մասն էլ, գալով Հարամիկ, պատմեց իրենց գյուղերի ջարդի և թալանի մասին։

Խոզլու (Կոզլի) գյուղի ինքնապաշտպանությունը

Մայիսի 6-ին խոզլուի՝ 120 տնից բաղկացած հայաբնակ մեծ գյուղի վրա հարձակվեցին Գուպալի Աջմու Ուսուֆ աղայի տղաներ Ֆեզլին և Մոռոն՝ իրենց հեծելագորքով, որոնց հետևից գյուղ մտավ մոտակա շրջաններից հավաքված քրդական խուժանը։ Հայ գյուղացիների զինված խումբը դիմադրելով թշնամուն՝ ապահովեց անգեն ժողովրդի փախուստի ճամփան։ Ժողովուրդը, մաս առ մաս փախչելով, ապաստանեց Սարդմեշի անտառում, իսկ մյուս մասն էլ Հաջի Գոբզի պարտեզի ծառերի մեջ[50]։ Հայերի զինված խումբը դիմելով ինքնապաշտպանության՝ շարունակեց մարտերը մինչև երեկո։ Երբ գիշերը վրա հասավ, մարտերը դադարեցին։ Զինված խումբը մնաց իր դիրքերում, իսկ անգեն ժողովուրդը փախավ զանազան ուղղություններով։ Նույն օրը կեսօրին խոզլուի փախստականների մի խումբ գալիս է Հարամիկ այն ժամանակ, երբ գյուղում իջևանել էր Գայմազամ Թահիր բեյը[51]։ Երբ փախստական խոզլուցիներից երկուսը ներկայացան Գայմազամին և միամտորեն պատմեցին իրենց գյուղի ջարդերի և թալանի մասին, վերջինս անտեղյակ ձևանալով, սառնասրտորեն ունկնդրելով նրանց՝ հրամայեց. «Բերդ գացէ՛ք, իմ փոխանորդս ի՞նչ է, անիկա պետք եղած կարգադրությունը կընէ՞ք»[52]։

Խոզլուի ինքնապաշտպանական մարտերը օրերով շարունակվեցին։ Խոզլուի ջրաղացում հարամիկցիների զինված խումբը, ետ մղելով հակառակորդի գրոհները, նրան պատճառելով զգալի կորուստներ, շարունակեց դիմադրել հակառակորդին, մինչև անգեն ժողովուրդը ապաստան գտավ հարևան գյուղերում։ Հաջի Գոբզի այգում գարաբեռփրեցի Բուդաղի Տիգրանի և նրա ընկերների զինված խումբը ևս մի քանի օր շարունակ կատաղի դիմադրություն էր ցույց տալիս թշնամուն։

Քաղքի գյուղի հայ բնակչության կոտորածն ու դիմադրության փորձերը

Մայիսի 6-ին Քաղքի գյուղը, որ բաղկացած էր 110 տուն հայերից և ընդամենը 10 տուն քրդերից, ենթարկվեց Զիբրանցի և Բըլըբցի աշիրեթապետների՝ Սելիմ բեյի և Սա-տի աղայի ղուլամների, հեծելաջոկատների հարձակմանը։ Գյուղը թալանվեց, իսկ հայ

բնակչությունը կոտորվեց: Ջարդից ազատվողները, փախչելով Հարամիկ, պատմեցին իրենց գյուղի հերոսական վախճանի մասին: Դժբախտաբար Քաղքիկ գյուղը, որ մեծամասամբ հայաբնակ էր, անհրաժեշտ դիմադրություն ցույց չտվեց, հակառակ նրան, որ այն հայտնի էր իր հին ու փորձառու հեղափոխական հայրուկներով, որոնցից էին Փուրթո Ղազարը, Սիմո-Օհանը, Շեկ Հակոն, Քեռի Չևոն, Իգիթի Միսակն ու Աբրոն[53]:

Քաղքիկի նշանավոր մարդկանց մեծ մասին թուրք և քուրդ ոճրագործները խնուսի 150 նշանավոր մարդկանց հետ ոչնչացրել էին դեռևս ապրիլ ամսին: Քաղքիկի գյուղացիները գրեթե բոլորն էլ տեղափոխվեցին իրենց բարեկամ կարծած տեղի ու հարևան քրդերի մոտ՝ հավատալով, որ վերջիններս կպաշտպանեն, սակայն անգթորեն սպանվեցին, իսկ նրանց ունեցվածքը յուրացվեց: Եղան շատ թույլ դիմադրության փորձեր, այն էլ մի խումբ երիտասարդների կողմից: Ըստ Քաղքիկ գյուղից վերապրածներ պապիս՝ (ընդգծումը իմն է՝ Է.Մինասյան)՝ Պողոս Մինասյանի և եղբոր Մկրտիչ Մինասյանի վկայությունների (որոնց ընտանիքները ամբողջովին կոտորվել էին այդ ջարդերի ժամանակ), քանի որ գյուղում գեներերը հավաքել էին մի քանի ամիս առաջ և գյուղացիները հավատով սպասում էին ռուսների գալու, հատկապես լուրեր էին հասնում, որ թուրքական բանակը նահանջում է, իսկ ռուսները ազատագրել են Վանն ու Մանազկերտը, որ ուր որ է կմտնեն խնուս: Բացի այդ ինչպես ամբողջ խնուսում, այստեղ ևս տեղի հայերի և հարևան քրդերի միջև համաձայնություն կար, ըստ որի՝ նրանք կպաշտպանեն տեղի հայերին թուրքերի հարձակումներից, իսկ հայերն էլ նրանց ռուսների հայտնվելու դեպքում, ուստի չէին նախապատրաստվել ինքնապաշտպանության: Ըստ նրանց, երբ քրդերը հարձակվեցին գյուղի վրա, մի խումբ երիտասարդներ դիմադրության փորձեր արեցին իրենց ձեռքն ընկած կացիներով, երկաթ գործիքներով, եղաններով և այլն: Սակայն ընկան թշնամու հրազենային կրակից: Նրանցից շատ քչերին հաջողվեց քուրդ ելուզակներից մի քանիսին սպանելով փախչել ու ապաստանել խալչաուշ և Հարամիկ գյուղերում:

Չնայած արյունարբու քուրդ ցեղապետ Սելիմ բեկի ձեռքով համիդյան բռնակալության օրերին՝ մինչև 1908թ. երիտթուրքերի հեղաշրջումն ու սահմանադրությունը, Աղջամեյիք և Քաղքիկ գյուղերի միջև գտնվող Շահվերտի կամ Շահվերան կոչված ավերակների մեջ սպանվել էին քաղքիկցի նշանավոր անձանցից, խնուսում և նրա շրջակայքում մեծ հեղինակություն վայելող Մինասի Մանուկ աղան (պապիս՝ Պողոս Մինասյանի հորեղբայրը, - ընդգծումը իմն է՝ Է.Մինասյան) [54], սակայն քաղքիկցիների մի քանի ընտանիք ջարդի օրերին միամտորեն գնաց խրգլահմատ՝ Սելիմ բեկի գյուղը՝ նրա կնոջից գթություն հայցելու: Սակայն վերջինիս հրամանով բոլորն էլ կոտորվեցին[55]:

Ջարդից միայն մի խումբ կանանց ու երեխաների հաջողվեց փախչել և ապաստանել Հարամիկում:

Ելփիս (Ելափս) գյուղի ինքնապաշտպանական մարտերը: Զրադացի կռիվը

Ելփիս գյուղը, որը բաղկացած էր 65 հայկական և 10 քրդական տներից, կոտորվեց գյուղի աղայի՝ Շյուքրիի ձեռքով: Նա խնուս Բերդի ազդեցիկ աղաներից՝ Սահմուդ աղայի տղան էր: Համիդյան իշխանական ռեժիմի տարիներին տիրանալով Ելփիս գյուղին՝ դարձավ այդ գյուղի աղան: Նրա կրտսեր եղբայրը՝ Ֆարխատինն էլ, Հարամիկ գյուղիկ Հաջի աղայի աղջկա հետ ամուսնանալով, հաստատվել էր Հարամիկում: Այդ երկու եղբայրներն էլ Սահմանադրությունից առաջ, հայկական հալածանքների օրերին, ճանաչված էին իբրև հայասերներ: Նույնիսկ փաստեր կային, որ նրանք օգնել էին հայ հեղափոխականներին: Հարամիկցի հայտնի հեղափոխական Հակոբ Մուրադյանի տղան՝ Տիգրանը, 1905թ. աշնանը Հարամիկ գյուղի ջրաղացի մեջ սպանել էր զիլեցի

Փալուլ Օնթաշուն, որը հայ հեղափոխականներին հետապնդող ու հալածող, Հարամի-կի մեջ գտնվող թուրքական գործի, տասնյակ ասկյարների հրամանատարն էր[56]: Տիգրանը վիրավորված փախել էր Ելփիս, Շյուքրի աղայի մոտ, որը ապաստան էր տվել Տիգրանին: Ահա այս նույն Շյուքրի աղան էր, որը 1915թ. խոստացել էր պաշտպանել գյուղն ու գյուղացիներին: Սակայն, իբրև թե ապահովության համար հայերին լցրել էր գյուղի մարագների մեջ և դավաճանորեն ու անգթաբար հրդեհել էր մարագներն ու ողջ-ողջ այրել հայ բնակչությանը[57]: Կոտորածից փրկվածների մի մասը փախչելով ապաստանել էր Խնուս բերդում: Գյուղի կտրիճ երիտասարդների մի խումբ հերոսներ՝ Կոստյի Միսակի, Տերտերոջ Վահանի, Հովհաննեսի Արշոյի, Պարգի Հունանի և Խուրշուդի Գաբենի ղեկավարությամբ, զինված մտնելով գյուղի ջրաղացը, կռիվ սկսեցին տմարդի ու դավաճան քուրդ ելուզակապետ Շյուքրիի գործի դեմ՝ բավականին զոհեր խլելով թշնամուց: Խումբը կռիվը շարունակեց մինչև ուշ երեկո, մութն ընկնելուն պես թաքնվեցին մոտակա անձավների մեջ: Այս խումբը դեպքերից երկու օր հետո գյուղ վերադառնալիս այնտեղ պատահամբ հանդիպեց հարամիկցի Հայկազուն Մուրադյանին, Պողոսի Հովոյին և Բատուհանի Սկրեին: Նրանք, զինված լինելով, խմբի հետ միասին Ելփիսի ջրաղացում դիրք բռնելով, կռվեցին թշնամու դեմ: Կռիվների ընթացքում հերոսաբար զոհվեցին Ելփիսցիները և հարսմիկցի Բատուհանի Սկրեն, ծանր վիրավորվեց Պողոսի Հովոն, իսկ Հայկազուն Մուրադյանը, անվնաս մնալով, թաքնվեց ջրաղացում:

Թշնամին, ջրաղաց մտնելով, սպանվածների զենքերը վերցնելով, հեռացավ: Մթնելուց հետո, Հայկազունը, թաքստոցից դուրս գալով, տեսնելով, որ Հովոն ողջ է ու ծանր վիրավոր, կապեց վերքերն շալակելով հասցրեց մինչև Խնուս բերդ[58]: Այստեղ նրանք, երկուսն էլ ծերբակալվեցին ու բանտարկվեցին, որտեղ էլ նրանք բերդում հանդիպեցին Հարամիկցի Եղիշե Մելիքյանին, որը բանտարկված էր իր հորեղբայրների հետ[59]: Այստեղ էլ նրանք պատմեցին միմյանց իրենց գլխին եկած փորձությունները[60]:

Խալչաուշ (Խաչալույս) գյուղի ինքնապաշտպանությունը.

Սալիտակ Բուլի կռիվը, Վարազդատի հերոսամարտը

Մայիսի 7-ին Խալչաուշ գյուղի վրա, որը բաղկացած էր 85 տուն հայ և 15 տուն քուրդ բնակչությունից (որոշ տվյալներով 200-ից ավելի հայ տներ ունեցող), հարձակվեցին նույն գյուղի քուրդ աղաներից Սատի աղայի և գազանաբարո մյուդիր Մոստաֆայի զինյալ ջոկատները: Նրանք, միմյանց հետ համագործակցած, խաբեությամբ և խոստումներ տալով, հավաքելով անգեն գյուղացիներին լցրեցին մի մեծ մարագի մեջ: Նույն մարագի դռան առջև զինաթափ արեցին հայտնի հայդուկ Զուլե Մոսոյին և նրա աղային տեղն ու տեղը սպանեցին[61]: Իսկ մարագի մեջ լցված ժողովրդին խմբերով դուրս տանելով՝ սպանեցին կացիներով և երկաթի այլ գործիքներով: Խմբերից մեկին էլ, մոտավորապես 80-90 հոգուց բաղկացած, տանելով Խամուրբերդ լեռան վրա՝ քրդական Քավառ գյուղում կոտորեցին[62]: Այս խմբի մեջ էին գյուղի քահանա Տեր Ավետիսն ու գյուղի ռես Քոչոն (Մովսեսը), նրա եղբոր տղան՝ Պետիկը (Բետիկ) [63]: Ոես Քոչոյին բարեկամ ծնացող քուրդ խղրեն դավաճանելով սպանեց ռեսին: Սակայն նրա եղբոր տղան՝ Պետիկը, զինված լինելով ատրճանակով, քրդերից չորսին սպանեց, երկու հոգու էլ վիրավորելուց հետո զոհվեց հերոսի մահով: Տեր Ավետիս քահանան նույնպես, կռվելով մինչև վերջ, ընկավ հերոսի մահով: Բարբարոս թշնամին, դիմադրությունից զայրացած, հարձակվեց անշնչացած դիակների վրա և հոշոտելով՝ դրանք պղծեց:

Զարդերի ականատես Հարամիկ գյուղի Տեր Սողոմոն քահանայի աղջիկը՝ Շահ-

բազր, որ քուրդ Ալոյի կողմից առևանգվելով բերվել էր Խալչաուշ գյուղ, պատմել էր գյուղում մնացած հայ կանանց հերոսական կռիվների և ջարդի մասին[64]: Խալչաուշ գյուղացի, վերապրած Հովհաննես Ավագյանի վկայությունից պարզվում է, որ 6 տարի նա ծառայել է թուրքական բանակում որպես զինվոր, 1915թ. ծառայել է Մանազկերտ-Բերդ հաստվածում, որտեղ համբարձման օրերին՝ ապրիլ ամսին, բժշկապետը, արաբերեն խոսելով, հայտնել է, որ հրաման են ստացել կոտորել իրենց մոտ եղած բոլոր հայերին: Հասկանալով արաբերենը՝ Հովհաննեսը անմիջապես սպանել էր բժշկապետին ու թուրք երկու զինվորի, ապա փախչելով՝ ապաստանել էր Ակներ գյուղում, որտեղ ռուսները ազատել էին նրան[65]: Երբ 1916թ. գարնանը այցելել է ազատագրված Խնուս, Խալչաուշ գյուղի 360 հայկական տներից տեսել է 4 տղամարդու և 4 կնոջ: Միայն իրենց տնից 15 տղամարդ ու 13 կին ու երեխա են կոտորվել[66]: 3 ամիս մնալով Խալչաուշում՝ նա վերադարձել է Նոր Բայազետ (Գավառ):

Խալչաուշ գյուղում ավելի փոքր ծավալի ինքնապաշտպանական մարտեր տեղի ունեցան, ինչպես Գարաքյուփիում, Խոզլուում և այլ գյուղերում: Այստեղ լայն ծավալի կազմակերպված դիմադրություն և կռիվներ տեղի չունեցան, հակառակ նրան, որ ինչպես Քաղբիկ գյուղում, այստեղ հայդուկային կռիվների մեջ թրծված կտրիճներ կային: Նրանցից էին Վրդե-Բադեն, Իրիցու Օհանը, Անդրոն, աննման Հերոս Խանդիյի Մարտիրոսը, Օղտոյի Դանելը, Զուլե Սոսոն և շատ ուրիշներ[67]: Նրանք կռվեցին երկու, երեք հոգով: Խալչաուշում ինքնապաշտպանական մարտեր տեղի ունեցան Սպիտակ Բուլ կոչված վայրում և մի քանի այլ տեղերում: Այստեղ, ինչպես մյուս վայրերում, հայ գյուղացիները, չնայած պարտվեցին, բայց կռվեցին հերոսաբար՝ ծնկի չգալով, քուրդ ջարդարարների առաջ: Այդ հերոսներից էր Վրդե-Բադեն, որը կռվեց մինչև վերջ իր եղբոր երկու զավակների՝ Բենոյի և Մամբրեի հետ: Դեռևս ջարդերի նախօրյակին գյուղից դուրս՝ Սպիտակ Բուլ կոչված վայրում, նրանք թաքստոց պատրաստեցին և ջարդի օրը, այդ թաքստոցում դիրքեր բռնելով, կռվեցին: Քրդերը, նկատելով թաքստոցը, հարձակվեցին նրանց վրա: Կռիվը բռնկվեց նոր ուժով և քանի գնաց, թեժացավ: Թշնամին զգալի կորուստներ կրեց: Երբ նա հասկացավ, որ Բադեն է կռվողը բարձրաձայնեց՝ ասելով թե «Բադեն խումբ կազմած է, պիտի գայ Հայերուն վրէժը լուծելու»[68]: Դժբախտաբար այդ արդար վրեժխնդրությունը տեղի չունեցավ, քանզի Բադեն տենդի մեջ էր և բարձր ջերմությամբ մահացել էր: Մի քանի օր անց նրա դիակը գտնվեց թաքստոցի մերձակայքում՝ մի փոսի մեջ: Իսկ Բադեի եղբոր տղաները շարունակեցին կռվել մինչև վերջ, թաքստոցից-թաքստոց տեղափոխվելով, մինչև ռուսական բանակը գրավեց Խնուսն, ու նրանք ազատագրվեցին[69]:

Թշնամու դեմ անհատական կռիվներով աչքի ընկավ Պոլսի Ռոբերտ քոլեջի ուսանող, թուրքական բանակում ծառայած և այդ ծառայությունից փախած ու զինված զինվորական համազգեստով հայրենի Խալչաուշ գյուղ վերադարձած Վարազդատ Անտոնյանը[70]: Նա, իր եղբոր Տիգրանի հետ միասին որսորդական հրացանով և տասնոց ատրճանակներով զինված, բարձրացավ Խամբուրբերդ լեռը: Երբ հասան Արաբո քղական գյուղը, պաշարվեցին արյունարբու քրդերի կողմից, որոնք կատաղի կռիվ սկսեցին հայ քաջերի դեմ: Այդ կռիվների ականատես քուրդ Ալի Օզմանի մայրը հիացմունքով Խալչաուշի հայ կանանց պատմել է Վարազդատի հերոսական կռիվ և ցուցաբերած քաջության մասին, թե ինչպես Վարազդատը սպանել է վեց քրդերի, ապա սպանել է վիրավոր իր եղբորը, որ քրդերի ձեռքը չընկնի: Վերջին փամփուշտով սպանել է մի քրդի և ինքն էլ զոհվել է թշնամու համազարկից[71]: Նա նահատակվեց հերոսական մահով հայրենի սրբազան հողի վրա: Քուրդ կնոջ այս տեղեկությունների հիման վրա Խալչաուշի հայ կանայք, գաղտնի գնալով Արաբո գյուղ, փնտրեցին գտան Վարազդատի ու եղբոր

դիակները և բերելով հայրենի խալչաուշ՝ թաղեցին հայկական գերեզմանոցում[72]:

Հայտնի խալչաուշցի հեղափոխական (դաշնակցական) և հայրուկ, սուրհանդակ և գինատար խմբերի վալադ Մարտիրոսը մի խումբ խալչաուշցիների հետ խաբվեց նենգամիտ Սատի աղայի և մյուզիոր Մուստաֆայի խոստումներին: Նրանք իբրև թե հայերի այդ խմբին ազատելու համար պահակների հսկողությամբ ուղարկեցին Արոս գյուղի մերձակայքում գտնվող Նորելածի վանքի քարայրը՝ թաքցնելու համար, հավատացնելով, որ շուտով ռուսական զորքը կգա և կազատագրի նրանց[73]: Երբ խումբը ծոր հասավ, դավադիրները բոլորին էլ սպանեցին, իսկ դիակները անհետացրին: Միայն օրեր անց Արջածորի մեջ հայտնաբերվեց Մարտիրոսի նշանավոր փափախը:

Զաուրմա (Զևիրմե) Գաբրիելի գոմ, Նորշեն գյուղերի հայ բնակչության կոտորածն ու դիմադրական մարտերը

Մայիսի 7-ին Զևիրմե (180 հայկական, ընդամենը 4 քրդական տուն ունեցող), Գաբրիելի գոմ՝ զուտ հայաբնակ 13 տնից բաղկացած (կրկին զուտ հայաբնակ) և Նորշեն գյուղերի հայ բնակչությունը կոտորվեց և թալանվեց հարևան Փայիկ (Հայկ) գյուղի քրդերի և խնուս բերդից եկած թալանչի թուրքերի կողմից: Թշնամու հարձակումը գյուղի վրա տեղի ունեցավ կեսօրին: Հարամիկցի Մարտիրոս Մանուկյանը, որ ուսուցիչ էր Զևիրմեում, մի խումբ գյուղացիների հետ ատրճանակով գինված դիմադրեց քրդերին՝ հնարավորություն տալով փախչող հայությանը ապահով հեռանալու գյուղից և հասնելու Հարամիկ, իսկ մյուս մասը՝ խնուս բերդ[74]:

Զևիրմեում մի խումբ գինված գյուղացիներ հայ բողոքական եկեղեցում դիրքավորված՝ հին ֆիդայի Ալեքսան Բրմոյանի գլխավորությամբ, հերոսաբար կռվեցին մինչև վերջին փամփուշտը և բոլորն էլ նահատակվեցին՝ թշնամու գերազանց ուժին չդիմանալով[75]: Գաբրիելի գոմ և Նորշեն գյուղի դիմադրական փորձերը ապարդյուն անցան: Գյուղերի հայությունը ջարդի ենթարկվեց և թալանվեց:

Արոս, Սարլու (Սառլու) և Յախյա (Յայա) գյուղերի ինքնապաշտպանական մարտերը

Մայիսի 8-ին հարձակման ենթարկվեց Արոսը, որն ուներ 48 տուն հայ և 8 տուն քուրդ բնակչություն[76]: Գյուղի գինված խումբը՝ քահանայի գլխավորությամբ, ամբողջ օրը հաջողությամբ մարտնչեց քուրդ համիդիների և շրջաններից հավաքված քրդական խուժանի հրոսակախմբերի դեմ: Մարտի ընթացքում քրդերն ունեցան զգալի կորուստներ[77]: Գյուղի բնակչությունը կարողացավ փախչել և ապաստանել Արոսի հարևանությամբ գտնվող Նորելածի նշանավոր վանքում ու Արջածորի քարայրներում, որտեղից էլ նրանք գիշերվա ընթացքում տեղափոխվեցին խնուս բերդ: Գիշերն իրենց դիրքերը թողեցին և վանք նահանջեցին նաև հայ մարտիկները: Խոր ծորում գտնվող ժայռափոր և դժվարամատչելի Նորելածի վանքն ու հարևան քարանձավներն օրեր շարունակ դարձան կռվի ասպարեզ, ուր հերոսի մահով նահատակվեցին շատ արուսցիներ[78]: Մարտիկների մի մասն էլ հեռացավ խոզուի ուղղությամբ: Սակայն եղան նաև այնպիսիները, ովքեր, չհեռանալով վանքից, մարտնչեցին շատ երկար և դիմացան մինչև ռուսների գալը՝ 1916թ. փետրվար:

Խնուս բերդում պատասպարվողները տարագրվեցին, ջարդվեցին ու թալանվեցին խնուսի և Վարդոյի միջև գտնվող լեռների վրա: Այս կռիվներից մագապուրծ ազատված գյուղի քահանան, հասնելով խոզու, միացավ այստեղ հավաքված զինյալ կռվողների խմբին և օրերով կռվեց թշնամու գերազանց ուժերի դեմ: Խումբը մեծ կորուստներ պատճառեց թշնամուն և կռվեց նրանց այնքան ժամանակ, մինչև որ ռազմանյութն ու

պարենը վերջացավ, ու բոլորն էլ ընկան հերոսական մահով[79]:

Մայիսի 9-ին 45 տուն հայ, 10 տուն քուրդ ընտանիքներից կազմված Սառլու գյուղը[80], որը ձորակով էր անջատված Խնուսբերդից, պաշարվեց համիդեական հեծելազորքի և պալջացի (բաղջացի) և խոլիասարցի քրդերի կողմից և ենթարկվեց թալանի ու ջարդի: Գայմազամ Թահիր բեյը հայերին պաշտպանելու կեղծ դիտավորությամբ Սառլու ուղարկեց Հաջի Իսաֆ էֆենդուն չեթեների մի ջոկատով: Բայց վերջինս հայերին օգնելու փոխարեն միացավ համիդեականներին ու սկսեց ջարդն ու կողոպուտը[81]: Հլոյան չորս եղբայրները, զինված, իրենց տան մեջ դիրք բռնելով, կռվեցին մինչև երեկո[82]: Կռիվը երբ վերջացավ, եղբայրներից Արփիարը նկատեց, որ իր եղբայրներն ու նրանց ընտանիքները բոլորն էլ սպանված են: Նրա կինը դիմում է Արփիարին՝ խնդրելով սպանել իրեն, որ թշնամու ձեռքը չընկնի: Արփիարը, սպանելով կնոջը, մթության մեջ խելահեղորեն դուրս է մետվում: Կռվելով տեղից-տեղ և գյուղից-գյուղ տեղափոխվելով՝ հասնում է մինչև Ջեռնակա լեռը, ուր մի քանի ընկերներով, մինչև վերջին փամփուշտը կռվելով ելուզակների դեմ, սպանվում է[83]:

40 հայկական և 30 քրդական տներից բաղկացած Յահյա գյուղը, որ Խնուսի դաշտից անջատված ու շրջապատված էր Կեոքսուի (Գեոքսու) և Թագմանի շրջանի քուրդ գյուղերով, թալանի ու ջարդի ենթարկվեց սեղենեզցի Խուլիխան բեյի՝ զորքեցի աշիրեթի զինված քրդերի կողմից[84]: Ջինված հայերի խումբը օրերով կռվեց քրդերի դեմ, մինչև որ բոլորն էլ կոտորվեցին՝ թշնամու գերազանց ուժերին չդիմանալով: Մի քանի կանայք ու երեխաներ, կոտորածից ազատվելով, քրդերի ձեռքը գերի ընկան և նրանց մոտ մնացին մինչև որ ռուսական բանակը գրավեց Խնուսն ու նրանց ազատեց գերությունից[85]:

Ջարդի ու թալանի ենթարկվեց նաև Մժնկերտի, Գարապուրաքի (Կարապուրակ), Պեկուրտիի, Թանտրլուի, Խոլիասարի, Մոլա դաուտի, Անտալագոմի, Խոզանի և Քոռջուրի գյուղերի հայությունը[86]: Այս քրդախառն գյուղերի մեջ հայերը կոտորվեցին իրենց հարևան քրդերի կողմից: Քոռջուր գյուղում ջաղացպանությամբ զբաղվող հարամիկցի երկու եղբայրները՝ Բեկը և Լավանդը, որ հուժկու և հաղթանդամ մարդիկ էին, ջրաղացի կռաններով կռվեցին զինված քրդերի դեմ՝ սպանելով նրանցից մի քանիսին[87]: Եղբայրներից Բեկը սպանվեց անհավասար կռվում, իսկ Լավանդին հաջողվեց փախչել ու թաքնվել քարայրներում, մինչև որ ռուսական բանակը գրավեց Խնուսը և ազատեց նրան:

Հարամիկ գյուղի ինքնապաշտպանական մարտերը

Խնուս գավառում առավել կազմակերպված և համառ դիմադրություն ցույց տվեց Հարամիկ գյուղի բնակչությունը (150 տունը հայ էր, 60-ը՝ թուրքեր ու քրդեր): 1915թ. սկզբներից այստեղ գյուղում մեծ հեղինակություն վայելող Տիգրան Մուրադյանի գլխավորությամբ աշխատանքներ էին տարվում գյուղի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար: Նրա նախաձեռնությամբ հաճախ տեղի էին ունենում երեկոյան հավաքներ: Մասնակիցները՝ Հայկազուն Մուրադյանը, Ավագ վարժապետը, Գարեգին Տեր-Սողոմոնյանը (Քամայյան), Հովհաննես Մելքոնյանը, ուստա Մարկոսը, Միերի Սեթոն, Մխո-Գուպե Մխիկը, Միրզո Սեթոն, Խչե Ավոյի Մեսրոն, Հունանի Հովեն, Խնչե Հովիկը, զափթիա Միսակի տղա Լևոնը և Եղիշե Մելիքյանը որոշեցին թուրք-քրդական հարձակումներին դիմագրավելու համար երկու կամ չորս զինյալ երիտասարդների ուժերով սահմանել զիջերային պահակային հերթապահություն՝ հսկելով գյուղը՝ թշնամու կողմից հանկարծակի հարձակման ժամանակ խուճապի չմատնվելու համար[88]: Վերոնշյալ խմբի անդամների մեծ մասը փորձառու և հերոսական անցյալ ունեցող հայրուկ էր: Այս

դրությունը, հատկապես գյուղի հսկողությունը, շարունակվեց մինչև ապրիլ ամիսը: Տիգրան Մուրադյանը փորձեց ինքնապաշտպանական խմբեր ստեղծել նաև հարևան հայկական գյուղերում, հզոր բռնուցք՝ թուրք-քրդական ջարդարարների դեմ, սակայն հաջողություն չունեցավ: Նա զոհ գնաց գավառի երիտթուրքական իշխանությունների խարդավանքներին և 1915թ. ապրիլին հիշատակված խնուսցի 150 երեւելիների հետ ձերբակալվեց ու սպանվեց:

Երբ գավառում ծայր առան հայ բնակչության զանգվածային կոտորածները, Հարամիկում բնակվող 30 թուրք ընտանիքներ, որոնց մեծ մասը սկզբում հակված էր համագործակցելու հայերի հետ ինքնապաշտպանության գործում, հայերին խոստացան սատար կանգնել նրանց այնպես, ինչպես սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-ի կազմակերպած ջարդերի ժամանակ Թուրքերը խոստանում են համագյուղացիներին պաշտպանել քրդերի հարձակումներից այն պայմանով, որ հայերը նույն կերպ վարվեն ռուսների գալուց հետո[89]:

Փոխադարձ համաձայնության գալուց հետո 150 հայ ընտանիքներ փոխադրվում են իրենց թուրք համագյուղացիների տները: Միայն թուրքական թաղին և տներին մերձակից հայ ընտանիքները չփոխադրվեցին, այլ մնացին իրենց տներում: Սակայն մի խումբ հայեր, Հակոբ Մուրադյանի գլխավորությամբ հավատ չընծայելով թուրքերին, ամրանում են Հակոբ Մուրադյանի ընդարձակ քարաշեն տանը[90]: Վերջինս, լինելով 1890-ական թվականների հայերի ջարդերի ականատես, իր տունը կառուցել էր փոքրիկ ամրոցի նմանությամբ և գյուղի վրա իշխող պաշտպանական դիրք ուներ:

Մայիսի 8-ին տեղի ունեցավ առաջին հարձակումը Հարամիկի վրա, որը հաջողությամբ ետ մղվեց: Դիմադրության ղեկավարությունը ստանձնում են Զափթիա Միսակը, Հայկազուն Մուրադյանը, Գարեգին Տեր-Սողոմոնյանը և Խչե Ավոյի Մեսրոն: Հայերի նման նախապատրաստությունները դուր չեն գալիս թուրքերին, որոնք հատուկ պատգամավորություն են ուղարկում հայ ինքնապաշտպանների մոտ և առաջարկում հանձնել զենքը՝ ընդգծելով, որ միայն այդ դեպքում իրենք կհամաձայնեն պաշտպանել հայերին: Երկարատև վիճաբանություններից հետո հայ ինքնապաշտպանները համաձայնում են հաջորդ օրը հանձնել զենքը: Սակայն լուր ստանալով դեպի Հարամիկ շարժվող քրդական ուժերի մասին՝ հրաժարվում են հանձնել զենքը[91]:

Հ.Մուրադյանի տանը դիրքավորված հայ մարտիկները, մեծ կորուստներ պատճառելով թշնամուն, հետ չպարտեցին նրան: Իր դիպուկ նշանառությամբ հատկապես աչքի է ընկնում Խչե Ավոյի Մեսրոն[92]: Փաստորեն առաջին օրվա կռվին քուրդ համիդիեների դեմ մարտնչում էին նաև համագյուղացի թուրքերը: Հայերին օգնության եկան նաև ջիբրանցի ցեղի քրդերը: Երկրորդ օրը քուրդ համիդիեները և հրոսակախմբերն ավելի մեծ ուժերով հարձակվեցին Հարամիկի վրա: Քրդական այդ երկրորդ զրոհի ժամանակ հայերին պաշտպանող թուրքերը որոշեցին վտանգի չենթարկել իրենց, միանալ քրդերին ու կոտորել իրենց տներում ապաստանած հայ համագյուղացիներին՝ միաժամանակ յուրացնելով նրանց գույքն ու ունեցվածքը: Այդպես վարվեցին Հաջի Արիֆը, որը սպանել տվեց իր տանն ապաստանած բոլոր հայերին, այդ թվում Զափթիա Միսակի եղբորը՝ Գասպարին: Նույն կերպ վարվեցին Հաջի Արիֆի եղբայր Մուսա աղան և Սելիմ աղան[93]: Սակայն ոչ բոլոր թուրքերը վարվեցին այդ կերպ: Նրանցից մեկը՝ Խուլլոյի Հյուսեինի կինը, հրաժարվեց գյուղ մտած քրդերի առջև բացել դուռը և հանձնել հայերին: Հայերից մեկը՝ Միրզաի Հովսեփը, դիպուկ կրակոցով գետին տապալեց տուն ներխուժած քրդերից մեկին: Չկարողանալով տուն մտնել՝ քրդերը հրդեհեցին այն: Քչերին հաջողվեց փրկվել[94]: Քուրդ ելուզակները, մեծ ուժեր կենտրոնացնելով, զրոհ են ձեռնարկում Տ.Մուրադյանի տանն ամրացած հայ մարտիկներին դիմադրությունը կոտրելու հա-

մար: Կրկին իր դիպուկ նշանառությամբ աչքի ընկավ խչե Ավոյի Մեսրոն՝ ոչնչացնելով 10 ելուզակ: Եվ կրկին քրդերը հարկադրված էին նահանջելու՝ իրենց հետ տանելով սպանվածներին ու վիրավորներին: Երկրորդ օրը քուրդ համիդիները և հրոսակախմբերն ավելի մեծ ուժերով հարձակվեցին Հարամիկի վրա: Ահա թե ինչ են պատմում այդ օրվա մասին հարամիկցի մարտիկներ Միրզո Սեդոն և Խասո Սարգսի Ալոն. «Ջարդին երկրորդ օրը երբ գյուղին վրա նորեն հարձակեցան, այնպես կթվեր թե ամբողջ Խնուսա քյուրտերը և համիդիները հավաքված եկած էին: Ամբողջ օրը կռվեցանք: Մեզմե միայն երկու հոգի թեթև վիրավորվեցան: Թշնամին շատ կորուստ ունեցավ: Մենք կենթադրեինք, թե հարյուրներով անոնցմե սպանվեցան: Իրիկվան մութին թշնամին գյուղեն քաշվեցավ, մենք ալ Հակոբի տունը լքեցինք և գացինք Տերտրոջ ջաղացքը»[95]: Այդ օրը արդեն հիշատակված քաջ մարտիկ Մեսրոն, ի թիվս մի շարք համիդիների, գնդակահարեց նաև Հարամիկի ջարդը ղեկավարելու համար Խնուսից հատուկ ժամանած թուրք պաշտոնյա Քյաթիպ Միրզային[96]: Գյուղից հեռացած 40 հայ մարտիկները հետագա օրերին շարունակեցին պարտիզանական կռիվները թուրք-քրդական ջարդարարների դեմ: Շուտով նրանց թիվը հասավ 60-ի: 60 հոգի զինված 15 հրացանով և մի քանի ատրճանակով, ամրանում են Խոզլու գյուղի ջրաղացում: Այստեղ նրանք պաշարվեցին են քրդերի կողմից: Հայերը փորձեցին ձեռքել հակառակորդի պաշարումը, սակայն 10 զոհ տալով՝ հարկադրված վերադարձան ջրաղաց[97]:

Զկարողանալով ճնշել հայերի դիմադրությունը՝ քրդերը դիմում են խորամանկության: Նրանք առաջարկում են հայերին հանձնվել՝ խոստանալով նրանց անվնաս հասցնել Խնուս և հանձնել գավառական իշխանություններին: Հայերն էլ իրենց հերթին պահանջ են դնում, որ իրենցից երեք հոգի զինված լինեն: Երկար բանակցություններից հետո քրդերը համաձայնվում են: Եվ երբ ըստ պայմանավորվածության երեք զինված հայերը դուրս են գալիս ջրաղացից, քրդերը, դրժելով իրենց խոստումը, կրակ են բացում և սպանում նրանց: Ապա չթողնելով, որ ներսում գտնվողները ուշքի գան, միանգամից մտնում են ջրաղաց և սպանում այնտեղ գտնվողների մեծ մասին: Միայն մի քանի հոգու է հաջողվում հրաշքով ազատվել[98]:

Այս մարտերում նրանք գրեթե բոլորն ընկան քաջի մահով: Երկօրյա օրհասական պայքարում զոհվեց Հարամիկի հայ բնակչության մեծ մասը:

Խնուս բերդաքաղաքի կոտորածն ու ինքնապաշտպանական մարտերը

Խնուս բերդաքաղաքը բաղկացած էր 1000 տնից, որի մոտավորապես կեսը հայ էր, իսկ կեսը թուրք և քուրդ[99]:

Մայիսի 10-ին Խնուսի դաշտի բոլորը գյուղերն ավերելուց ու կոտորելուց հետո Համիդիեականներն ու քուրդ խուժանը գրոհեցին Խնուս բերդաքաղաքի վրա: Բայց կառավարչական պաշտոնությունը, ոստիկանությունն ու թուրք երևելիները վճռաբար կանգնեցրին նրանց, որպեսզի իրենք թալանեն հայերի ունեցվածքը և նոր միայն տեղահանեն[100]: Շուտով այդ օրն էլ եկավ: Հայությունը ջարդարարներին դիմադրելու ինքնապաշտպանության առանձին փորձեր արեց: Քաղաքի տարբեր վայրերում դիմադրություններ եղան: Ջարդից փրկվածները պատմում էին, թե ինչպես Եղիշե Սիմոնյանի (Աթիբարմազ) ղեկավարությամբ մի խումբ զինված երիտասարդներ բերդի ծորաբերանի քարանձավներից մեկում մի քանի օր հերոսական կռիվ մղեցին և ընկան՝ միայն բազմաթիվ զոհեր խլելուց հետո[101]: Դիմադրության կարևոր օջախ առաջացավ Բերդաքաղաքի Չորի թաղում, 7 երիտասարդներ, թաղի որմնադիր Հոսոյի եղբայր էլիկը, իր 6 ընկերներով ամրանալով մի տան մեջ, մեծ թվով թուրք և քուրդ ջարդարարներ ոչնչացրին ապա ստորգետնյա անցքով, Պաղջա հին բերդ նահանջելիս, զի-

նամթերքի սպառվելու պատճառով գոհվեցին[102]:

Այսպիսով՝ բերդաքաղաքի հայ բնակչության մաքրագործումով իրականացվեց խնուսի գավառի 26.000-անոց հայության ոչնչացման ծրագիրը: Ընդամենը մի քանի հազար խնուսցիներ միայն հաջողվեց փրկվել թուրքական յաթաղանից. նրանցից հետագայում հարյուրավորներ մտան հայկական կամավորական գնդերի շարքերը՝ անարգ ոսոխից արդարացի վրեժ լուծելու համար: Ի տարբերություն Արևմտյան Հայաստանի շատ շրջանների՝ խնուսի գավառում երիտթուրք իշխանությունները հայոց ցեղասպանությունը իրականացրին բացառապես քրդերի միջոցով: Ղա նրանց հաջողվեց ոչ միայն այն պատճառով, որ հնարավոր չեղավ քրդերի հետ հակաթուրքական միասնական ճակատ ստեղծել կամ գոնե ապահովել նրանց չեզոքությունը, այլև այն պատճառով, որ ինչպես գրեթե ամենուրեք նախածեռնությունն ամբողջովին հակառակորդի կողմն էր[103]: Այս առումով տեղին է նշել հետևյալ փաստը: 1915թ. փետրվարին, երբ Սարիղամիշի ճակատամարտում ջախջախված թուրքական զորքերի մնացորդները նահանջում էին ամբողջ ճակատով մեկ, Միջագետքից բերված արաբական դիվիզիան Դութաղի կողմից շարժվում էր դեպի հարավ-արևմուտք: Խնուսի գավառակի ծայր հյուսիս-արևելքում գտնվող հայկական Գուպալ (Կուպալ) գյուղի զինված գյուղացիները նախապատրաստվեցին հարձակվել լիովին բարոյալքված ու խառնամբոխի վերածված, ծնեային դաժան սառնամանիքներից ծանր կորուստներ կրող այդ դիվիզիայի մնացորդների վրա[104]: Զուտ ռազմական առումով գուպալցիների մտահոլացումը թերևս արկա-ծախսնորո-թյուն էր և հնարավոր չէր իրականացնել մի գյուղի ուժերով: Սակայն, մյուս կողմից, այն կծառայեր որպես ազդանշան և ոտքի կհաներ գավառակի հայկական գյուղերը, որի արդյունքում միգրացե և հնարավոր լիներ ավելի հզոր ու ավելի արդյունավետ ինքնապաշտպանություն իրականացնել, քան այն, ինչ եղավ 1915-ի մայիսին: Ցավոք, գուպալցիներին այդ ծրագրի իրականացումից «խոհեմության» իրենց կոչերով ետ պահեց գավառակի հոգևոր առաջնորդ Աբգար վարդապետը՝ Յոթնեղբայրյանը[105]: Մայիսի սկզբներին, երբ խնուսի հայկական գյուղերը մեկը մյուսի ետևից բնաջնջվում էին քուրդ բարբարոսների կողմից, միայն մի խումբ զինված գուպալցիներ՝ Գարաչոբանի և Գովանդուկի խմբերի հետ միասին, կարողացան անցնել ռազմաճակատի գիծը և հասնել ռուսներին: Ինչ վերաբերում է Աբգար վարդապետին, ապա մայիսի կեսերին նա գլխավորեց խնուս քաղաքի մահվան քարավանը, որը Վարդոյի շրջանի քրդական Բազկան և չերքեզական Չարբոխար գյուղերի մոտ (խնուսից 30-35 կմ հարավ) գրեթե գլխովին ոչնչացվեց քրդական հրոսակախմբերի և քարավանն ուղեկցող ժանդարմների կողմից[106]: Այս քարավանի մեջ կային անհատներ, որոնք ինչով որ կարողացել էին, կռվել էին ոսոխի դեմ մինչև վերջ: Նրանցից էր բերդեցի հնավաճառ Մռճե Կարոն, որն իր ձեռքի մահակով սպանել էր երկու քրդերի և նրանց դիակներին կառչած՝ գլորվել Արածանիի ալիքների մեջ[107]: Քարավանի վերջին մնացորդների հետ էր նաև ոստիկան Արամը՝ Բերդի հանրածանոթ Հովհան Մալխասյան Էֆենդու տղան: Արամը, նկատելով թուրք ժանդարմների խիստ ու անհոգի վերաբերմունքը քարավանի նկատմամբ, իր ընտանիքով քարավանից անջատվեց և անմիջապես դիրք բռնելով՝ սկսեց կռվել: Երբ թշնամին պաշարեց նրան, հուսահատության պահին, իր ընտանիքը թշնամու գագանային արարքներին չմատնելու մտահոգությամբ սպանեց իր կնոջն ու զավակներին, վիրավորեց հարազատ մորը, սպանեց մի քանի ժանդարմների, հեռացավ մոտակա անտառը, ապա թաքնվելով՝ փրկվեց ռուսների կողմից խնուսը գրավելուց հետո[108]:

Այսպիսով՝ 1915թ. մայիսին խնուսի գավառակի մեկ տասնյակի չափ գյուղեր ամենաաւերեմապատ պայմաններում իսկ իրենց մեջ ուժ գտան ընդվզելու թուրք-քրդական ջարդարարներ դեմ և մղելու 1-3- օրյա ինքնապաշտպանական կռիվներ: Դրանով հա-

գարավոր խնուսահայեր եթե չփրկեցին իրենց կյանքը, ապա փրկեցին գեթ սեփական արժանապատվությունը և իրավունք նվաճեցին իրենց արժանավոր տեղն ունենալու Հայոց մեծ եղեռնի տարիներին տեղի ունեցած հերոսամարտերի շարքերում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տե՛ս Թադևոսյան Ռ., Դրվագներ հայոց ռազմական պատմությունից. XIX-XX դարեր, Եր., 2012, էջ 160:
2. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 655, 698:
3. Ա-Դո, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թվականներին, Եր., 1917, էջ 9:
4. Տե՛ս Խնուս գավառ (1914թ. դրությամբ), քարտեզ, հեղինակ Գ.Մ.Բադալյան, խմբ. Է.Մինասյան, Եր., 2005:
5. Տե՛ս Սասունի Կ., Պատմութիւն Տարօն Աշխարհի, Անթիլիաս, 2013, էջ 734:
6. Տե՛ս Մելիքիան Ե., Հարք Խնուս, Եր., 1964, էջ 271:
7. Տե՛ս նույն տեղում:
8. Տե՛ս նույն տեղում:
9. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 272, 273:
10. Վերապրած Եղիշե Մելիքյանի վկայությունը Կարինի գավառի Խնուս գավառակի գյուղերի հայության տեղահանության և կոտորածների մասին, տե՛ս, 1915 թ, Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. վերապրածների վկայություններ, փաստաթղթերի ժողովածու, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ, Պարսկահայք, Եր., 2012, էջ 114:
11. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 113:
12. Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 733:
13. Տե՛ս նույն տեղում:
14. Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 737
15. Տե՛ս նույն տեղում:
16. Տե՛ս Թադևոսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 160:
17. Տե՛ս նույն տեղում:
18. Տե՛ս Մելիքյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 273:
19. Տե՛ս նույն տեղում:
20. Տե՛ս նույն տեղում:
21. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 48:
22. Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 738:
23. Տե՛ս նույն տեղում:
24. Տե՛ս Մելիքյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 87:
25. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 739:
26. Տե՛ս նույն տեղում:
27. Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 739:
28. Տե՛ս Մելիքեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 35:
29. Տե՛ս Սահակյան Ռ., Արևմտահայության ցեղասպանությունը և նքնապաշտպանական կռիվները 1915 թվականին, Եր., 2005, էջ 290:
30. Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 739:
31. Տե՛ս նույն տեղում:

- 32.Տե՛ս նույն տեղում, էջ 740:
- 33.Տե՛ս, Մելիքյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 276:
- 34.Տե՛ս, ՀԱԱ (Հայաստանի ազգային արխիվ), ֆ 227, ց 1, գ 425, թ. 19-24:
- 35.Տե՛ս, նույն տեղում:
- 36.Տե՛ս, Մելիքյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 276, 277:
- 37.Վերապրած Կարապետ քահանա Տեր-Հովհաննիսյանի վկայությունը Կարինի գավառի Խնուս գավառակի Գարաջոպան գյուղի հայության տեղահանության և կոտորածների մասին, տե՛ս, 1915թ, Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ, Հայաստանի ազգային Արխիվ, հ. 3, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ, Պարսկահայք, Եր., 2012, էջ 117:
- 38.Տե՛ս նույն տեղում, էջ 119:
- 39.Տե՛ս նույն տեղում, էջ 120:
- 40.Տե՛ս նույն տեղում:
- 41.Տե՛ս Մելիքյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 277:
- 42.Տե՛ս նույն տեղում:
- 43.Տե՛ս նույն տեղում:
- 44.Տե՛ս նույն տեղում, էջ 278:
- 45.Տե՛ս նույն տեղում:
- 46.Տե՛ս նույն տեղում:
- 47.Տե՛ս նույն տեղում:
- 48.Տե՛ս նույն տեղում, էջ 278, 279:
- 49.Տե՛ս նույն տեղում, էջ 279:
- 50.Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 742:
- 51.Տե՛ս նույն տեղում, էջ 743:
- 52.Տե՛ս Մելիքյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 280:
- 53.Տե՛ս նույն տեղում, էջ 280:
- 54.Տե՛ս նույն տեղում, էջ 93:
- 55.Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 743:
- 56.Տե՛ս նույն տեղում, էջ 743, 744:
- 57.Տե՛ս նույն տեղում, էջ 744, 745:
- 58.Տե՛ս Մելիքյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 281:
- 59.Տե՛ս նույն տեղում:
- 60.Տե՛ս նույն տեղում:
- 61.Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 744:
- 62.Տե՛ս նույն տեղում:
- 63.Տե՛ս նույն տեղում, էջ 745:
- 64.Տե՛ս նույն տեղում:
- 65.Վերապրած Հովհաննես Ավագյանի վկայությունը Կարինի գավառի Խնուս գավառակի Խալիլ Չավուշ գյուղի կոտորածների մասին, տե՛ս 1915, Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, վերապրածների վկայություններ, փաստաթղթերի ժողովածու, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ, Պարսկահայք, հ. III, Եր., 2012, էջ 122, նաև ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 430, թ. 46:
- 66.Տե՛ս նույն տեղում, ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 430, թ. 46:

- 67.Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 745:
- 68.Տե՛ս նույն տեղում:
- 69.Տե՛ս նույն տեղում:
- 70.Տե՛ս Մելիքեան Ե., նշվ. աշխ., 282:
- 71.Տե՛ս նույն տեղում:
- 72.Տե՛ս նույն տեղում, էջ 283:
- 73.Տե՛ս նույն տեղում:
- 74.Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 746:
- 75.Տե՛ս նույն տեղում:
- 76.Տե՛ս Մելիքյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 32:
- 77.Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 747:
- 78.Տե՛ս նույն տեղում:
- 79.Տե՛ս նույն տեղում:
- 80.Տե՛ս Մելիքյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 87:
- 81.Տե՛ս նույն տեղում:
- 82.Տե՛ս նույն տեղում, էջ 284, 285:
- 83.Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 748:
- 84.Տե՛ս նույն տեղում:
- 85.Տե՛ս նույն տեղում:
- 86.Տե՛ս նույն տեղում:
- 87.Տե՛ս նույն տեղում:
- 88.Տե՛ս Մելիքյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 285, 286:
- 89.Տե՛ս նույն տեղում:
- 90.Տե՛ս նույն տեղում:
- 91.Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 751, 752:
- 92.Տե՛ս նույն տեղում, էջ 753:
- 93.Տե՛ս նույն տեղում:
- 94.Տե՛ս նույն տեղում:
- 95.Տե՛ս նույն տեղում, էջ 757:
- 96.Տե՛ս նույն տեղում, էջ 753:
- 97.Տե՛ս նույն տեղում:
- 98.Տե՛ս Մելիքյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 296:
- 99.Տե՛ս Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, վերապրածների վկայությունները փաստաթղթերի ժողովածու, հ. 3, էջ 123:
100. Վերապրած Հայկանուշ Հլոյանցի վկայությունը Կարինի գավառի
101. Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 760:
102. Տե՛ս նույն տեղում:
103. Տե՛ս Թադևոսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 163:
104. Տե՛ս նույն տեղում:
105. Տե՛ս նույն տեղում:
106. Տե՛ս Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 760:
107. Տե՛ս նույն տեղում:
108. Տե՛ս նույն տեղում:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ
Խնուս գավառի հայկական գյուղերի ինքնապաշտպանական
հերոսամարտերը 1915 թ.
Էդիկ Մինասյան

Սույն հոդվածում ներկայացվում են հայոց Մեծ եղեռնի՝ ցեղասպանության պատճառները, դրանց ծանր ու անդառնալի հետևանքները ամբողջ արևմտահայության, այդ թվում՝ Խնուս գավառի հայաբնակ գյուղերի վրա: Հոդվածն առաջին անգամ անդրադառնում է Խնուս գավառի հերոսական ինքնապաշտպանական մարտերին՝ ցույց տալով, թե ինչպես Արևմտյան Հայաստանի նահանգների, գավառների, հայաբնակ գյուղերի նման խնուսահայությունը ևս գերադասեց պատվավոր մահը տարագրության ճանապարհների տանջալից ոչնչացումից: Խնուսահայությունը հայաբնակ գյուղերի մեծ մասում զենքը ձեռքին մարտնչեց թուրք-քրդական հրոսակների դեմ՝ նրանց հակադրելով իր դարավոր դիմադրական ոգին: Նրանք դյուցազնամարտ մղեցին անարգ թշնամու դեմ՝ ընկնելով հերոսի մահով և փրկելով ցեղի անունը, դրա հետ մեկտեղ՝ նրա գոյությունը:

РЕЗЮМЕ
Героическая самооборона жителей провинции Хнус в 1915 году.
Эдик Минасян

Ключевые слова: провинция Хнус, оборонительные бои, крепость Хнус, Гарачопан, Говандук, Арамик, Кахкик, Чаурме, Арос, Харк-Хнус, битва при Джрагаце.

В статье представлены причины и тяжелые необратимые последствия Геноцида армян для всего западного армянства, в том числе населенных деревень провинции Хнус. В статье впервые рассматривается героическая оборона провинции Хнус, показывается, как жители провинций и деревень Западной Армении предпочли почетную смерть на дорогах изгнания мучительному уничтожению. Армяне, населяющие Хнус, с оружием в руках боролись против турецко-курдских банд, отстаивая многовековой героический дух. Они боролись против подлого врага, пав героями во имя спасения рода и вместе с тем своего существования.

SUMMARY
Heroic self-defense activity of Khnus province inhabitants in 1915
Edik Minasyan

Keywords: Khnus province, defensive battles, Khnus fortress, Garachopan, Govanduk Aramik, Kakhkik, Chaurme, Aros, Hark-Khnus, the Battle of Dzhragats.

The article presents the causes and serious irreversible consequences of the Armenian Genocide for the whole Western Armenians, including populated villages of the Khnus province. This article examines the heroic defense of the Khnus province, demonstrates that the inhabitants of the Western Armenian provinces and villages preferred honorable death on the roads of exile to painful destruction. Armed Armenian inhabitants of Khnus fought against the Turkish-Kurdish gangs, defending old heroic spirit. They fought against the vile enemy and fell heroes for the salvation of the nation and its existence.